

דע מה שתשיב לאפיקורוס

מאת יהודה ליבס

'הוי שקוד ללמוד תורה; ודע מה שתשיב לאפיקורוס'. אמרה מפורסמת זו, מפרקי אבות (ב, יד), מעוררת כמה תמיהות. האם דווקא לשם תשובה לאפיקורוס מבקשים מאתנו חז"ל ללמוד תורה? דווקא לשם וכחנות? האם אין לכך סיבות יותר טובות וחשובות? הרי הערך של לימוד תורה הוא עיקר העיקרים אצל חז"ל, והוא כל האדם. ובשום מקום אחר לא מצאנו מקבילה להנמקה זו. ואף לא המלצה על כניסה לזויכוחים עם אפיקורסים.

נוסף על כך, למה נקטה המשנה דווקא בשם אפיקורוס, לציון המינים והכופרים. לפי הדעה הידועה והמקובלת על כל החוקרים עד היום, ככל שידיעתי מגעת אחרי עיון בדברי רבים, מקור המלה 'אפיקורוס' כאן הוא בשמו של הפילוסוף הידוע, אפיקורוס יליד סמוס שלימד באתונה במאה הרביעית והשלישית לפני הספירה, ולפי זה המשנה מכוונת את דבריה בעיקר כנגד תלמידיו. אומנם מתקבל על הדעת שחז"ל לא הזדהו עם הפילוסופיה של אפיקורוס, אבל למה לייחד דווקא אותו? האם כל כך התעניינו בהשקפתו המיוחדת של פילוסוף זה, מכל האסכולות הפגאניות? והאם הוא גרוע במיוחד? אינני סבור כן. אין בפילוסופיה שלו דבר שיבדיל אותו לרעה. אין בתורה האפיקוראית פגם מוסרי מיוחד, כפי שיש שסוברים בטעות. אפיקורוס דיבר אומנם על ההנאה כערך עליון בחיי האדם, אבל זו איננה כרוכה בחיי פריקת עול ופריצות. ההפך הוא הנכון. ההנאה שעליה מדובר אינה אלא העדר הכאב, ומקורה בהרמוניה שבין הגוף והשכל, המתקיימת באורח חיים מוסרי. וכך מצאנו שאפילו הקיסר מרקוס אורליוס אנטונינוס, הפילוסוף הסטואי, מסתמך על אפיקורוס

בחיבור המוסר שלו.¹ אפיקורוס אף לא כפר במציאות האלים, אלא רק בהשגחתם על מעשה בני האדם. ונוסף על כך, איזה פילוסוף אפיקוראי יתרשם מדברי תורת משה כדי לשנות את דעתו? כדי לדעת מה להשיב לאפיקורוס כזה אין להיות שקוד על דברי תורה אלא דווקא על הנחות הפילוסופיה היוונית, המשמשת בסיס לדבריו.

אכן מצאנו גם נוסח אחר למשנתנו: 'הוי שקוד ללמוד מה שתשיב לאפיקורוס', והוא גם נוסח הרמב"ם.² ייתכן שנוסח זה הוא תיקון בגלל הקושי האמור, תיקון המתאים לרוח הרמב"ם שעודד כידוע את לימוד הפילוסופיה הכללית. אבל אפשר גם לשער שזה הנוסח המקורי, והמלה 'תורה' הוכנסה בידי מעתיקים יראי שמים בלתי פילוסופיים (נוסח חשוב אחר גורס 'תורה' אך לא 'דע': 'הוי שקוד ללמוד תורה מה שתשיב לאפיקורוס').³ אפשרות זו תסלק אומנם את קושייתנו האחרונה, אך עדיין תישאר משנה זו, המטיפה לוויוכוחים פילוסופיים, ועם תלמידי אפיקורוס דווקא, שרויה בזרות ובדידות.

אומנם חוקרים אחדים השוו את אזהרת *פרקי אבות* עם דברי יוספוס, שראה בנבואות דניאל סתירה לדעת האפיקוראים על המקריות שבעולם (*קדמוניות* י, ז).⁴ אבל משם אין ראיה. אין דמיון אמתי בין יוספוס לבין ר' אלעזר בן ערך, בעל האמרה *בפרקי אבות*, אף ששניהם היו בני דור אחד. יוספוס חי בעולמן של האסכולות הפילוסופיות היווניות, והוא מפנה את דבריו לקורא שחי באותו עולם, ומבקש להציג בפניו את עולם היהדות במסגרת זו. וכך, בצד הוויכוח עם האפיקוראים, הוא מזהה את הכיתות היהודיות של בית

¹ Marcus Aurelius Antoninus, *Ta eis Heauton*, VI 64, IX 41, XI 26.

² כך הוא בכתב יד קויפמן של המשנה, ואף במשניות עם *פירוש הרמב"ם*, שנכתבו בכתב ידו (ובמהדורות קאפח ושילת שנתקנו לפי כ"י זה). אומנם הרמב"ם גורס 'שקיד' במקום 'שקוד' ו'את אפיקורוס' במקום 'לאפיקורוס'. וראה גם בהערה הבאה.

³ כך הוא בכ"י פרמה די רוסי 984, *משניות עם פירוש הרמב"ם* (בתרגום עברי), וכך הוא גם בנוסח התלמוד הבבלי, המצטט אמרה זו בסנהדרין לח ע"ב. כך לפי הדפוס הראשון של התלמוד (וינציה ר"פ), ובכ"י מינכן ופירנצה. אומנם בדפוסים הרגילים נוספה המלה 'ודע'. המלה 'תורה' מתאשרת גם לפי ההקשר בבבלי, כי התשובות המנויות שם ל'מינים שפקרו', כולן שאובות מכתבי הקודש.

⁴ ראה אורבך, *חז"ל: אמונות ודעות*, ירושלים תשכ"ט, עמ' 24, וספרות המחקר המצוינת שם.

שני עם 'פילוסופיות' יווניות אחרות, כדוגמת זיהוי הפרושים עם הסטואה (מיי יוסף ב), והאיסיים עם הפיתגוראים (קדמוניות טו, י, ד). לא כן אלעזר בן ערך, שאמרתו בפרקי נאמרה בעולם ובהקשר אחרים לחלוטין.

אני מציע, אם כן, לפרש 'אפיקורוס' של פרקי אבות לא כשם הפילוסוף, ואף לא במשמעות כופר. יש אומנם בעברית מקבילות שבהן אפיקורוס משמעו כופר, ואולי אף הפועל 'פקר', ובעברית חדשה 'התפקר', כבר מושפע מן המלה הזאת במשמעותה הידועה, אבל נראה שאין זו המשמעות הראשונית של 'אפיקורוס' שבפרקי אבות. האמרה בפרקי אבות קדומה היא, - היא נשמעת מפי ר' אלעזר בן ערך (או, לפי מקבילות, מפי חברו ר' אליעזר בן הורקנוס),⁵ איש המאה הראשונה לספירת הנוצרים, ומשמעותה המקורית נשתכחה כבר בזמן קדום, והיא נתפרשה לפי שמו של הפילוסוף הידוע, ולפי שמה של אסכולתו. וכך הוא כנראה אף בנוגע למקום הנוסף שבו נזכר 'אפיקורוס' במשנה: מסכת סנהדרין י, א, ששם נזכר 'אפיקורוס' בין אותם שאין להם חלק לעולם הבא. נראה בעיניי שמשנה זו נתנסחה רק קרוב לימי חתימת המשנה, בסוף המאה השנייה לספירה,⁶ ואז כבר קיבל 'אפיקורוס' את משמעותו החדשה.

⁵ כך ('אליעזר' ולא 'אלעזר') היא גירסת אבות דר' נתן (ראה להלן), וגירסת הבבלי, שם.

⁶ פרופ' משה דוד הר העיר את אוזני על דברי ר' עקיבא בסיפא של המשנה: 'ואלה שאין להם חלק לעולם הבא [...] ואפיקורוס. ר' עקיבא אומר: אף הקורא בספרים החיצונים והלוחש על המכה'. לדעת הר, ר' עקיבא מוסיף כאן על דברי תנא קמא, ומכאן שהמלה 'אפיקורוס', שבדברי תנא קמא, קדומה היא לזמנו של ר' עקיבא, וממילא גם קדומה היא לדברי בן עזאי שבאבות, שכן בן עזאי היה חברו ותלמידו של ר' עקיבא. אבל בעיניי אין זו ראייה, כי יש להביא בחשבון גם את שכבת העריכה של המשנה. אין לייחס לצורתה של המשנה שבידינו משמעות כרונולוגית, ואין לפרש במשמעות כזאת את הביטוי התלמודי 'תנא קמא'. וכך הוא גם במקרה שלפנינו: הרי ייתכן שתנא יביע דעתו לגבי מי שאין להם חלק לעולם הבא, בלי כל קשר למשנה בסנהדרין, לא בייחוס ולא בתוכן, כפי שמצאנו באבות ג, יא: 'רבי אלעזר המודעי אומר: המחלל את הקדשים [...] אין לו חלק לעולם הבא'. בדומה לכך נראה שגם דברי ר' עקיבא לא נאמרו במקורן כתוספת לדברי תנא קמא שכבר היה לפני עיני ר' עקיבא, אלא רק מסדר המשנה הביא כאן את דברי ר' עקיבא, לא משום שנאמרו אחר כך, אלא כנראה משום שהסתייג מתוכנם.

כך עולה, לדעתי, מנוסח התוספתא, סנהדרין יב, ב (מהדורת צוקרמאנדל עמ' 433): 'ר' עקיבא אומר: המנענע קולו בשיר השירים [...] אין לו חלק לעולם הבא. אבא שאול אומר משום ר' עקיבא: אף הלוחש על המכה'. כאן דברי ר' עקיבא מובאים סתם, ולא כתוספת למשנה ראשונה, ודברי 'תנא קמא' של משנתנו אינם מובאים כלל (בפסקה הקודמת מנויים אומנם כמה שאין להם חלק לעולם הבא, אבל אלה אינם אותם של דברי תנא קמא, ואף

עם זאת, אין לומר שלמשמעות החדשה אין זיקה לאמרה העתיקה. האמרה בפרקי אבות היא שאיפשרה ל'אפיקורוס' לקבל את המשמעות 'כופר בדברי חכמים', אף אם משמעות זו אינה נמצאת בה מלכתחילה. שהרי גם אם שמו של הפילוסוף כשהוא לעצמו אינו מתאים למשמעות מיוחדת זו, עשוי הוא לסגל אותה בשעה שהוא משמש עזר להבנת פתגם ידוע וסתום כמו 'הוי שקוד ללמוד תורה ודע מה שתשיב לאפיקורוס'. מאידך גיסא, לאמרה זו היתה גם השפעה הפוכה, והיא מנעה מ'אפיקורוס' של דברי חז"ל המאוחרים להזדהות לגמרי עם תלמיד הפילוסוף היווני. הבוחן את שימוש המלה במקומות מאוחרים לפרקי אבות יווכח לדעת ש'אפיקורוס' מתואר כמי שמבזה את החכמים ואת דבריהם בנושאים מסוימים ואת פירושיהם למקראות, אך איננו מחוסר זיקה למקראות עצמם, וכך יש טעם להיות שקוד ללמוד תורה כדי להשיב על דבריו.⁷ אף ייתכן שהפירוש המקורי של

'אפיקורוס' אינו נכלל עמהם. לעומת זאת נזכר שם 'ההוגה את השם באותיותיו' שבמשנתנו מובא כתוספת מפי אבא שאול, המאוחר לר' עקיבא כפי שנראה מיד. ודברי ר' עקיבא שאחריהם גם אינם מנוסחים כתוספת להם). אומנם דברי ר' עקיבא שנמסרו ישירות מפיו, דברים אחרים הם בתוספתא ובמשנה. במקום 'הקורא בספרים החיצוניים' שנזכר במשנה ולא בתוספתא, מצאנו בתוספתא את 'המנענע קולו בשיר השירים' שלא נזכר במשנה (בבבלי, סנהדרין קא ע"א, מובא העניין לא בשם ר' עקיבא אלא סתם בלשון 'תנו רבנן', ובלי הזכרת העונש של שלילת החלק לעולם הבא. ואילו באבות דר' נתן, נוסח א, פרק לו, מובא העניין לא בשם ר' עקיבא אלא בשם ר' יוחנן בן נורי. אומנם לר' עקיבא היה יחס מיוחד לשיר השירים, כידוע ממשנה ידיים ג, ה). הפרט היחיד המובא מפי ר' עקיבא גם במשנה וגם בתוספתא הוא ה'לוחש על המכה' (אומנם באבות דר' נתן, שם, גם הוא מיוחס לר' יוחנן בן נורי), אך בעוד שבמשנתנו הוא מיוחס ישירות לר' עקיבא הנראה כמוסיף על דברי תנא קמא, הרי התוספתא הביאה את הדברים לא ישירות מפי ר' עקיבא, אלא מפי אבא שאול שהביאו מפי ר' עקיבא. והרי אבא שאול זה פעל כנראה בימי רבי יהודה הנשיא, מסדר המשנה (ראה: יעקב נחום אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים ותל-אביב תשי"ז, עמ' 160). לפי זה אפשר לשער שהדברים אודות 'הלוחש על המכה', ואולי גם אודות 'הקורא בספרים החיצוניים' (שכאמור לא נזכר בתוספתא), נוספו במשנה בשם ר' עקיבא באמצעות אבא שאול, וכאמור, במקורם לא היו כלל תוספת לדברי תנא קמא, המכילים את המלה 'אפיקורוס'.

ואם בכל זאת 'אפיקורוס' של מסכת סנהדרין איננו מאוחר מזה של אבות, אין זה מן הנמנע שאותה מלה תיכנס לשפה ותשמש בשתי משמעויות שונות.

⁷ ראה בבבלי, סנהדרין לח ע"ב, סנהדרין דף צט-ק; ירושלמי, סנהדרין י, א (דף כז-כח). התלמוד מפרש כנראה 'אפיקורוס' מלשון הפקר. האפיקורסים מבקשים מן החכמים שיעשו בתורה כרצונם, ואף יתירו את העורב, ומאחר שאינם עושים כך הריהם מבזים אותם. אך אין הדבר נובע מכפירה בתורה עצמה, אלא מהשקפה קיצונית ואנרכיסטית בדבר דרכי הפירוש, קיצונית אף יותר מן החופש הפרשני שנטלו חז"ל לעצמם. בעיני האפיקורסים הפרשנות האנושית צריכה להיות בלתי מוגבלת, ואין להתחשב לא במסורות חז"ל ולא בדרכיה העצמיות של התורה (לפי ספר הזוהר, פירוש התורה מסור בידי הדרשן, אך זאת בתנאי שהוא נאמן לדרכיה. ראה מאמרי 'זוהר וארוס', אלפיים 9 [תשנ"ד], עמ' 86-88). לעומת זאת הרמב"ם מפרש אפיקורוס ככל הנראה לפי מה שידע על תורתו של הפילוסוף הקדום, שכפר בהשגחה ובנבואה. ראה: משה בן מימון, משנה תורה, ספר המדע, הלכות תשובה, ג, ח.

המלה בשימושה בפרקי אבות לא מיד נשתכח, ובתחילה שימשו שני הפירושים בערבוביה, ושמו של הפילוסוף, והמשמעות כופר הנלווית לה, נוספו כדרש, או כלשון נופל על לשון, על המשמעות המקורית, שהתאימה במיוחד למטרת הפולמוס הסרקסטי, כי משמעות מקורית זו, כפי שנראה בהמשך, היא 'שד' או 'מלאך חבלה'.

אכן עתה נשוב לעיון במקור שהוא כוונת דברינו, לפירוש המקורי של האמרה בפרקי אבות. אמנם גם כאן 'אפיקורוס' היא בוודאי מלה יוונית, אותה מלה המוכרת לנו כשמו של הפילוסוף. אבל לדעתי המלה משמשת כאן במשמעותה המילולית שבשפה היוונית, בלי קשר לעובדה שהורי הפילוסוף השתמשו בה בשעה שנתנו לבנם את שמו. המשמעות היסודית והמקורית של המלה היוונית אפיקורוס חיובית היא: אפיקורוס פירושו 'עוזר' או 'בעל ברית'. אבל במציאות הפוליטית של יוון העתיקה קיבלה מלה זו משמעות מיוחדת, פחות נעימה. אפיקורוי היו בעלי בריתם של הטיראנים ('הסרנים', כפי שנתגלגל שמם לתנ"ך), אותם רודנים, השליטים העריצים ששלטו לעתים בערים היווניות, ועזרו להם כנגד בני עמם. הטיראן שפחד מנתיניו בני עמו, גייס חיל שכירים, שימשו לו שומרי ראש, ואלה נקראו אפיקורוי, ובשם קיבוצי 'אפיקוריה', כלומר חיל משמר אישי (body guard). כך, למשל, מצאנו בכתבי אפלטון, בדיאלוג גורגיאס (5c 492), שקאליקליס, הדמגוג הסופיסט בן שיחו של סוקראט, מתאר מה גדול הוא אושרם של הטיראנים, שבאפשרותם ללכת אחרי יצרם ותענוגותיהם ככל שיחפצו, ולנצל את הנשלטים, בתנאי שיש להם 'אפיקוריה'.

שומרי ראש אלה, האפיקורוי בני עם זר, היו לשם דבר באכזריותם כלפי מי שנחשד שאיננו מציית בדיוק לחוקי השליט העריץ. וכך מצאתי בדברי הפילוסוף הפרה-סוקראטי הרקלייטוס (שפרח בסוף המאה השישית לפני הספירה), שהוא כבר משתמש

בתכונתם הידועה הזאת, בתיאור קוסמולוגי-מיתי. וכך הוא אומר, בפרגמנט שנשתמר אצל פלוטרכוס:⁸

Helios ouch hyperbesetai metra. ei de me, Erinyes min,
.Dikes epikouroi, exheuresousin

[תרגום:] השמש לא יעבור על מידותיו [כך בתרגום מאוד מילולי. והכוונה, לא יחרוג מן המסלול שנקבע לו], שאם לא כן, האריניות [אלות הנקמה, בלטינית Furiae], האפיקורות [= חיל המשמר האישי] של זיקי [=אלת הצדק], כבר ימצאו אותו [ויוציאו אותו ממחבואו].

לאור דברי הרקלייטוס אלה אני מבקש להסביר גם את האמרה בפרק' אבות: 'הוי שקוד ללמוד תורה ודע מה שתשיב לאפיקורוס'. - אם לא תשקוד היטב על לימוד התורה, יהיה עליך, במיתתך, לתת דין וחשבון לפני מלאכי חבלה קשים, ה'אפיקורוי' של הקב"ה, שאולי אינם נופלים באכזריותם מן האריניות, האפיקורות של אלת הצדק. ולא רק עצם עובדת הלימוד תציל אותך מאלה, אלא גם תוכנו. כי התורה מלאה בעצות טובות ודברי חכמה, ואולי אף בנוסחאות מאגיות, שיעמדו לימינך במאבקך.

פירוש כזה משתלב היטב בהקשר במשנה (אבות פרק ב, יד טו). כל המשניות הסמוכות שם עוסקות בשכר ובעונש הכרוך בלימוד התורה, ובאחראים לשכר ולעונש כזה:

רבי אלעזר [בן ערך] אומר: הוי שקוד ללמוד תורה; ודע מה שתשיב לאפיקורוס; ודע לפני מי אתה עמל, ונאמן הוא בעל מלאכתך שישלם לך שכר פעולתך.⁹

⁸ G. S. Kirk & J. E. Raven, *The* Plutarchus, *De Exilio* II 604a הובא ב- *Presocratic Philosophers*, Cambridge 1964, p. 203, # 229.

⁹ משפט זה חוזר גם אחר-כך, לפיכך, וכן לפי ההקשר כאן, יש להעדיף את נוסח כ"י קויפמן והרמב"ם: 'ומי הוא בעל מלאכתך'. לנוסח זה מקבילה חלקית גם באבות דר' נתן (שתידון להלן): 'ומי הוא בעל בריתך'.

רבי טרפון אומר: היום קצר והמלאכה מרובה, והפועלים עצלים, והשכר הרבה, ובעל הבית דוחק.

הוא היה אומר: לא עליך המלאכה לגמור, ולא אתה בן חורין ליבטל ממנה; אם למדת תורה הרבה, נותנים לך שכר הרבה; ונאמן הוא בעל מלאכתך שישלם לך שכר פעולתך; ודע מתן שכרן של צדיקים לעתיד לבוא.

ובהמשך אותה מסכת (אבות ג, טז), מדבר ר' עקיבא על 'גבאים' ש'מחזרים תדיר בכל יום, ונפרעים מן האדם מדעתו ושלא מדעתו'. ו'גבאים' אלה דומים מאוד לאותם אפיקורוי.

משמעות כזאת של המלה אפיקורוס גם יוצאת בבירור מתוך לשון המקבילה באבות דרבי נתן:¹⁰

רבי אליעזר אומר: הוי שקוד ללמוד תורה ודע מה שתשיב לאפיקורס, ודבר אחד בתורה אל תשתכח ממך. דע לפני מי אתה עמל ומי הוא בעל בריתך.

'בעל בריתך' הוא תרגום מילולי של אפיקורוס. כנגד האפיקורוס העומד כנגדך דאג שגם לך יהיו בעלי ברית, אפיקורוי, והם דברי התורה שאתה לומד וזוכר.

עם זאת, יש עוד לשאול, כמה מן המיתוס היווני עדיין חי ומשוקע בדברי ר' אלעזר בן ערך. אין זה מן הנמנע שדברי הרקלייטוס ידועים היו לרבי אלעזר בן ערך. הרי הם מצוטטים לראשונה אצל פלוטרכוס, הפילוסוף היווני שהתעניין מאוד בדת ישראל, והיה בן דורו של ר' אלעזר. ואכן נראה שאמרתו של הרקלייטוס ידועה היתה בעמנו, שכן מצאתי בספר קבלה מימי הביניים משפט שנראה ממש כנוסח עברי שלה: 'כל המאורות מתייראים ואינם יוצאים מן הדרך אפי' כחוט השערה כי שומר עליהם עומד'.¹¹ ה'שומר' שכאן (נוסח

¹⁰. מהדורת שכטר, ניו-יורק תשכ"ז, נוסחא א, סוף פרק יז (וכיו"ב נוסחא ב, סוף פרק ל). וראה בהערה הקודמת.

¹¹. אברהם מרימון, ברית מנוחה, ירושלים תשי"ט, עמ' ה טור ב.

אחר: 'שוטר', ואולי צריך להיות: 'שוטר'), אינו אלא ה'אפיקורוס' של משנתנו.

וגם אם לא הכיר ר' אלעזר את דברי הרקלייטוס, אין גם צורך למעט ולומר שאין כאן אלא המלה 'אפיקורוס' במשמעותה הפוליטית כשהיא מושלכת כלפי מעלה. גם בלי הצורה הספרותית המדויקת, היסודות המיתיים (מיתולוגומנה) המופיעים באמרתו של הרקלייטוס כבר נפוצו בקרב היהודים של אותם הדורות המפורסמים בסינקרטיזם, ונשאלו לתוך דת ישראל, והפכו חלק ממנה. כך דמותו של הליוס, אל השמש, המפלס דרכו ברקיע השמים כשהוא נוהג במרכבה, דמות שידועה גם מן הספרות היהודית-ההלניסטית¹² וגם מרצפות פסיפס שנמצאו בבתי כנסת שמן התקופה הרומית-ביזנטית. וכך גם דמותה של דיקי, אלת הצדק (או הדין), שמתוארת בספרות היהודית-הלניסטית, ובמיוחד אצל פילון האלכסנדרוני¹³ כמי ש'מתלווה אל אלהים', או 'יושבת בצד כסאו' (גם בכתבי המיתולוגיה היוונית מתוארת דיקי כיושבת בצד כסאו של זאוס אביה)¹⁴, כשעליה מוטל התפקיד להינקם ברשעים, תפקיד שהאל עצמו סולד ממנו, אבל הוא מתאים לדיקי, מפני שהיא מצטיינת בשנאה טבעית לרע. ואצל הסטואיקאן קְלֶאָנְטֶס דיקי היא אחד משני הכוחות שעליהם נסמך האל בהנהיגו את העולם.¹⁵ דומה שדיקי זו השפיעה לא מעט על עיצוב דמותה של 'מידת הדין' בספרות חז"ל, ועל ספירת דין בקבלה ('דיקי' פרושה 'דין'), כשהיא משתלבת במגמות התפתחות פנימית של המיתוס המקראי והתלמודי, ומוסיפה להן את תבלינה של התרבות הכללית. ההתפתחות הפנימית של 'מידת הדין' קדמה כנראה ל'דיקי' של פילון,

¹² ראה: מרדכי מרגליות (מהדיר), *ספר הרזים*, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 12-14. וראה *חזון ברנך השני*, פרקים ו-ח, תרגום עברי בתוך: אברהם כהנא (מהדיר), *הספרים החיצוניים* כרך א, תל-אביב תשט"ז, עמ' תיז-תכ.

¹³ כך בכמה מקומות בכתביו, ובמיוחד בספרו *עשרת הדיברות*, 177. רשימת מראי מקומות ודיון נוסף ראה במאמרו של יהושע עמיר, 'עשרת הדיברות על פי פילון מאלכסנדריה', בתוך: בן ציון סגל [עורך], *עשרת הדיברות בראי הדורות*, ירושלים תשמ"ו, עמ' 116-119.

¹⁴ ראה: הסידוס, *מעשים וימים*, 259 (כבר ציין זאת עמיר, שם).

¹⁵ ראה: קלאנתס, *הימנון לזאוס*, 35. וראה תרגומי שעומד להופיע בכרך היובל של כתב העת *קשת*.

שאם לא כן, נטייתו המונותאיסטית של פילון לא היתה מאפשרת לו להוסיף מדעתו דמות מיתית זו לצדו של הקב"ה.¹⁶

פילון מכנה את 'דיקי' בכינוי ephoros, כלומר: המשגיחה, שגם הוא כינוי פוליטי במקורו. אפורוי היו כידוע חמשת השליטים בעיר ספרטה, המפורסמת במשטרה הקשוח. הכינוי מזכיר אפוא את 'אפיקורוס'. ייתכן אפוא ש'אפיקורוס' שבפלקי אבות אינו אלא 'דיקי' או מידת הדין, שירדה מגדולתה שהיתה לה באמרתו של הרקלייטוס, ובצל אלהי ישראל, שכידוע אינו סובל מתחרים, קיבלה את המעמד של עבדיה. אומנם אפשר גם ש'אפיקורוס' שבפלקי אבות אינו אלא מלאך חבלה רע ואכזר, הקשור למידת הדין או ישירות לקב"ה. על מלאך כזה, שבעת יציאתך מן העולם עליך ליתן דין וחשבון לפניו על לימוד התורה שלך. מלאכים כאלה תוארו לעתים בספרות המדרש, כגון בקטע דלקמן:¹⁷

אמרו. בשעה שאדם נפטר מן העולם לא די שהוא נבהל ממלאך המות שכלו מלא עינים וחרבו שלופה בידו, אלא שואל לו: כלום עסקת בתורה [...] אם יש בו דברים הללו זורק אותו טפה לתוך פיו ויוצאת נשמתו בלא צער כמושך נימא מחלב, ואם אין בו דברים הללו יוצאת נשמתו מגופו כגרירת קוצים מן הצמר.

ואם תשאלו, מה צורך יש במלאך רע ואפיקורוס שכזה. מדוע לא ניתן דין וחשבון לפני הקב"ה בעצמו? ניסוח מצויין של התשובה לכך מצאתי בקטע האחרון של הסיפור 'המלבוש' לשי עגנון:¹⁸

¹⁶ כזאת גם דעתו של עמיר (שם). אך אינני מסכים לדעתו ש'מידת הדין' איננה מיתית. את ההתפתחות הפנימית של מידות האל מן המקרא דרך הספרות התלמודית אל הקבלה תיארתי במאמרי: 'De Natura Dei' - על המיתוס היהודי וגלגולו, בתוך: מיכל אורון ועמוס גולדרייך (עורכים), משואות: מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב ז"ל, הוצאת מוסד ביאליק ירושלים ואוניברסיטת תל-אביב, תשנ"ד, עמ' 243-297.

¹⁷ מסכת חיבוט הקבר. בתוך: אהרון יעללינעק, בית המדרש, חדר ראשון, לייפציג תרי"ג, עמ' 152 (נוסח רך יותר ימצא בבבלי שבת לא ע"א).

¹⁸ שמואל יוסף עגנון, עד הנה, ירושלים ותל-אביב תשכ"ב, עמ' שכ.

מה מצא בקברו אין אנו יודעים. אבל לשער אנו יכולים שטובות הרבה לא ראה בקברו. אמת שהקדוש ברוך הוא רחמני, אבל עבדיו אלו מלאכי חבלה רעים וקשים ומרים ואכזרים. למעלה כמו למטה. ולענין המלבוש שלא השלים החייט, ולא עוד אלא שטינפו, ולא עוד אלא שאיבדו. השר מלבושים יש לו הרבה ויכול לוותר על מלבוש אחד, אבל החייט שאיבד את המלבוש שנעשה מן האריגים של בית מלאכתו של השר מה יענה ומה יאמר לכשישאלו אותו היכן המלבוש.
